

YED-i BEYZÂ

"Yazı ve Yazı ile İlgili Unsurların Divan Şiirinde Kullanılışı", *Yeni Defne*, sy. 98-99, İstanbul 1990, s. 7; Meheddin İspir, "Fehîm-i Kadîm Divanında-ki Temmûziye Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/6 (2009) (www.sosyalarastirmalar.com), s. 343; Hüseyin Güfta, "20. Yüzyıl Antakyalı Şairlerden Yahyâ-zâde Âsaf'ın Şiirlerinde Divan Şiiri Gelenegi Unsurları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/12, Hatay 2009, s. 51; Pakalın, III, 614; *TDEA*, VIII, 577.

MUSTAFA UZUN

YED-i VÂHİD

(يد واحد)

Osmanlı maliyesinde
tekeli uygulamasını ifade eden
terim.

Sözlük anlamı -bitişik yazılmamak üzere- "tek el"dir. Bu anlamla malî ve iktisadî sahalarda, az çok homojen herhangi bir faaliyet türünün ayrı birimler halinde değil tek bir şahıs veya birim tarafından yönetilmesi kastedilmektedir. Yed-i vâhid aynı mânada, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı maliyesinde hisselerle bölüne-rek mâlikâne şeklinde ihale edilen mukâataların vergilendirilmesinde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Bununla da kastedilen, belirli bir mukâatanın bütün hisse veya unsurlarının, hatta bir bölgede yer alan bütün vergi kalemlerinin tek bir şahıs tarafından vergilendirilmesidir (BA, *MAD*, nr. 10157, s. 136 / Mayıs 1714); bu anlamda kullanımı XIX. yüzyılda da devam etmiştir (BA, *Cevdet-Maliye*, nr. 24511 / Mart 1831; BA, *Cevdet-Belediye*, nr. 2209/1834). Terim olarak ise yed-i vâhid, bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayeyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade eder. Bu yıllardan önce veya sonra söz konusu terimle anlatılan benzeri bir uygulama mevcut olmamıştır. Devletin şap ve tuz gibi madden üretiminde, enfiye imalatı ve pazarlamasında, kahve tahmîshâneleriyle bir kısım sınaî faaliyetlerin son aşamasında bazı vergileri toplamak için işlettiği damga, boyama, basma ve apre (mengene) tesislerine ait çeşitli tekeli uygulamalarda, esnaf loncalarına tanınan gediklerle alâkalı tekellerde umumiyetle yed-i vâhid tabiri kullanılmaz. Bu alanlarda tekeli uygulamalar mukâata, inhisar, imtiyaz, gedik vb. adlarla XIX. yüzyıldan önce bulunduğu gi-

bi sonrasında da az çok uzun süre devam etmiştir.

Devletin hazineye gelir sağlamak üzere aktif biçimde ve bazı hallerde tekeli bir konumda kendi sermayesiyle ticaret sektörüne girmesi anlamında yed-i vâhid uygulaması 1826'dan önce benzeri pek görülmemeyen radikal bir değişimi temsil eder. Daha evvel devletin kendi kurumlarının veya kalabalık nüfusu ile İstanbul'un ihtiyacı olup pek kolay temin edilemeyen bazı malları ucuza ve kaliteli şekilde temin etmek amacıyla alıcı olarak ya da bir kısım aynı vergi gelirini paraya çevirmek veya ihtiyaç fazlası stoklarını eritmek maksadıyla satıcı olarak piyasa mübadele sektörüne girmesine dair örnekler bulunmakla birlikte kâr amacıyla doğrudan ticarete girdiğine hemen hiç rastlanmaz. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında böyle radikal bir yenilik bazı önemli değişme ve gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Osmanlı klasik iktisadî dünya görüşüne göre ekonomide üretim ve mübadelenin esas hedefi üretici, satıcı ve tüketici gruplarının her birine ait ihtiyaçların dengeli biçimde karşılanmasıdır. Bunu gerçekleştirmek üzere devlet mal ve hizmetlerin maliyetleriyle fiyatları arasındaki farkı (kâr) bu üç grubun birbiri aleyhine zenginleşmesine yol açmayacak, her grubun dengeli biçimde varlığını sürdürmesine imkân verecek ölçülerde belirli sınırlar içinde tutmayı esnaf loncalarının da desteğiyle yürüttüğü fiyat kontrolleri sayesinde sağlamaya çalışırdı. Ülke içinde üretilen zirai ve sınaî mallardan hiçbirinin bu üç grubun ve devlet kurumlarının ihtiyaçları karşılanmadan ihracına izin verilmezdi. Bu düzende devlet, hem bu dengeleri sağlamaya hem de kamuya ait harcamaları finanse etmeye yarayacak mutedil bir vergilendirme ile yetinir, ayrıca iktisadî mübadeleye kâr elde etmek üzere girmeye çalışmazdı. Bu iktisadî dünya görüşünün hedeflediği iktisadî ve malî düzeni sürdürmenin büyük zorluklarla karşılaştığı XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında, devletin de geleneksel uygulamadan kısmen uzaklaşmak pahasına aktif biçimde ticarete girmesine sebep olan bir seri değişmeye yol açan başlıca iki grup faktör özellikle önemlidir. Bunlardan birincisi devletin harcamalarında görülen büyük artış, ikincisi de hem iç hem dış ticaret sektöründe meydana gelen yeni gelişmelerdir. Devletin harcamalarındaki artışta Haziran 1826'da Yenicheri Ocağı'nın kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulması önemli rol oynadı. Bu yeni ordunun ge-

rektirdiği harcamalar öncekinin birkaç katı olmakla kalmamış, giderek hızla büyüme eğilimine girmişti. Harcamaları arttıran başka faktörler de vardı: Söz konusu askerî dönüşümü tetikleyen uzun süreli Yunan bağımsızlık savaşı ve bu savaşın sonuçları arasında Osmanlı donanmasının Navarin'de (1827) Avrupa donanmaları tarafından imha edilmesi, arkasından Rusya ile savaş ve yenilgiyle biten bu savaşın sonunda ödenmesi gereken büyük miktarda tazminat. Bütün bu unsurlar yalnız giderleri arttırmakla kalmadı, ayrıca kaybedilen veya çatışma alanı haline gelen bölgelerin gelirlerinde önemli azalmalara yol açtığı için önceden de açık veren hazinenin kayıplarını muazzam boyutlara ulaştırdı. Bu açıkları kapatmakta öteden beri uygulanmakta olan iki metot, para taşıması (paranın maden içeriğinin azaltılması) ve esham satışı (iç borca başvurulması) imkân sınırlarını zorlayacak ölçülerde denendi.

II. Mahmud'un tahta çıktığı 1808 yılından 1827'ye kadar yirmi yılda gümüş içeriği % 60 oranında azaltılan Osmanlı para birimi kuruş, 1828-1831 arasındaki dört yılda kalan değerinin % 77'sini de kaybederek Osmanlı tarihinde eşi görülmemiş ölçüde taşıması uğradı (Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 208, 212). İç borçlanmadaki artış da benzer boyutlarda idi. 1815-1826 döneminde hazinenin başvurduğu esham satışlarının ortalama yıllık değeri 4,1 milyon kuruş düzeyinde kalmışken sadece 1827'de 13,7 milyon kuruşluk esham piyasaya çıkarıldı (BA, *MAD*, nr. 9632'deki verilerden hesaplanmıştır). Bütçe açıklarını kapatmak üzere başvuru bu iki metotta da imkân sınırlarının sonuna varıldığı, paranın gümüş içeriğinde azaltılacak bir bölüm kalmadığı gibi piyasada yeni borç senedini alabilecek bir potansiyelin de bulunmadığı daha sonraki yılların verilerinden anlaşılmaktadır. Böylece devlet, harcamalarını finanse etmek amacıyla yeni kaynaklar aramak zorunda kaldı.

Bunun için vergi alanında yapılması gerekli ve mümkün düzenlemeler en başta ele alındı. Çoğu spesifik olarak tarifelere bağlanan cizye, iç gümrük, damga, ihtisap vb. vergilere para taşımasının de etkisiyle hızlanan fiyat artışlarını telafi edecek zamlar yapıldı. Mevzuata göre vergi ödemesi gerektiği halde kayıt dışı kalmış birçok faaliyet dalını vergiye tâbi tutmak maksadıyla bilhassa çarşı pazar kontrolü içinde yer alan ihtisap ve damga resimleri ithal mallarına da genişletilerek yeniden

düzenlendi. İstanbul'dan başlanan bu yeni düzenlemeler ticarî ve sinai faaliyetlerin yoğun olduğu İzmir, Bursa ve Edirne'ye, giderek diğer şehirlere de yaygınlaştırıldı. 1827-1840 arasında imparatorluğun pek çok şehrinde yeni uygulamayı temellendirebilmek için mevcut iş yerlerinin sayımı yapıldı. Belirlenen yeni tarifelere göre vergilendirme işi de iltizam yerine maaşlı memurlar vasıtasıyla emanet usulüne göre yönetilmeye başlandı. Bu kaynaklardan daha önce sağlanan gelirler yeni düzenleme ile birkaç kat arttırılrsa da bunlar hazinenin açıklarını kapatmaya yeterli olmaktan çok uzaktı. Zira bu düzenlemelerde şer'an veya kanunen belirlenmiş vergi oranlarında herhangi bir artış yapılmadığı gibi yeni bir vergi de pek eklenmiş değildi. Osmanlı yöneticilerinin meşruiyet anlayışı içinde bu sınırları aşarak halkın üzerindeki vergi yükünü doğrudan arttıracak değişikliklere gitmek hiç de kolay değildi.

Osmanlı iktisadî görüşüne göre üretici, satıcı ve tüketici arasındaki gelir dengesini sağlamak üzere pazar ilişkilerinde kâr haddinin ortalama % 10 civarında sınırlandırılması öteden beri benimsenmiş bir tutumdur. Ancak ekonomide özellikle ticaret sektöründeki yeni gelişmeler bu tutumu sürdürmeyi çok zor hale getirmişti. Bazı sektörlerde kâr hadleri kontrol edilemez duruma geldiği gibi ihracatın kontrolü de son derece zorlaşmıştı. Devlet buna karşı hem aşırı kârları frenlemek hem de iç pazarı sıkıntıya sokacak derecede ihracat artışını kontrol etmek üzere, alışılagelen idarî yasaklamalar yerine daha etkili olacağı düşünülen ticarî ve malî yeni bir takım araçları kullanmaya karar verdi. Bu yeni araçlar hazineye verimliliği yüksek bir gelir sağlayacağı gibi yöneticilerin ve halkın meşruiyet anlayışını da zedelemeyecekti. Zira yeni uygulamaların getireceği yük sistemde meşrû kabul edilmeyen aşırı kârları hedef alacak veya ihraç mallarını pahalılaştırarak daha ziyade yabancı tüketicilere transfer edilecekti. Nitekim bu konuda alınan kararların hemen hepsinin gerekçeleri arasında halkın korunması ve gözetilmesi önemle vurgulanıyordu. Bu yeni kararlar devlet, tarihinde ilk defa aktif şekilde ticarete katılmaya hazırlanmış ve giderek yed-i vâhid diye adlandırılan tekkelci vasfını da kazanmaya aday yeni bir denemeye adımını atmış oluyordu.

Devletin ticarete girmesinin ilk örnekleri arasında İstanbul'da iç pazara dönük kereste ticareti vardır. Karadeniz'in Rumeli sahilindeki dağlarda kesilip İstanbul'da esnafa ve halka satılınca kadar ke-

restenin fiyatında dört beş kat artış olduğu tesbit edilince, bazı araçların kazandığı büyük kârları mâkul bir düzeye indirdikten sonra kalanı hazineye aktarmak amacıyla bu işi devlet adına idare etmek üzere maaşlı bir kereste nâzırı görevlendirildi. Hazineden verilen 250.000 kuruş sermaye ile nâzır kereste imalâtçılarına ihtiyaç duydukları krediyi sağlayacak, üretimin kalitesini ve miktarını arttıracak, ayrıca İstanbul'daki perakende satış fiyatında % 10 kadar bir indirim olacaktı (Eylül 1826 tarihli hatt-ı hümayun: BA, HAT, nr. 29098). Bunun yanında yeni vergi koymanın hiçbir şekilde kabul edilmeyeceği, buna karşılık piyasada fiilen oluşan aşırı kârları şahıslara bırakmadan askerî harcamalara tahsis etmek üzere hazineye intikal ettirmenin meşrû olacağı belirtiliyor ve bundan böyle devletin ek gelir sağlamak için başlıca faaliyet alanının bu aşırı ticarî kârlara el koymaktan ibaret kalacağı ifade ediliyordu. O tarihe kadar pek benzeri görülmeyen bu uygulama ile devletin, kârların kontrolden çıkan kısmını hazineye aktarmak üzere aldığı bu kararı Osmanlı sisteminin yüzyıllardan beri benimsediği temel referans çerçevelerinden birine dayandırdığı fermanın metninden anlaşılmaktadır. Her türlü yenilik karşısında alınacak tutumu belirlemede dayanan bu referansın çerçevesi şudur: "Herhangi bir yenilik halka ve devlete faydalı ve kimseye zararlı değilse benimsenir; aksi halde bu üç unsurdan biri eksiğe kabul edilmez." Böylece devletin ticaret hayatına ilk defa girmesinin sistemin temel değer ve ilkelerine uygunluğu konusunda yöneticilerin bir tereddüdü bulunmadığı söylenebilir. Bu karardan sonra devlet yine İstanbul piyasasında birçok aracının fiyatları arttırarak yüksek kârlar kazandığı kömür (BA, MAD, nr. 10115, s. 92 / Şubat 1827), sebze ve meyve (BA, Cevdet-Belediye, nr. 3571 / Kasım 1826) ticaretine de aynı şekilde el koymakta gecikmedi.

Araçlardan özellikle sermayeci denilen gruplar, üreticileri faizle verdikleri kredi ağı içine alarak düşük fiyattan satmaya zorladıklarından üretimi de düşük kalan malları alabildiğine yüksek fiyatla satın aşırı kâr sağlamakta idiler. Devlet, bu araçların yerine kendi maaşlı memurlarına işi idare ettirmeye karar vermekle hem üreticilere verilen fiyatı biraz yükselterek üretimi arttırmak hem tüketicinin ödediği fiyatı biraz düşürmek, böylece mâkul bir düzeye indirmiş olduğu toptancı kârlarını hazineye intikal ettirmeye yönelik bir piyasa düzenlemesiyle yetinmiştir denilebi-

li. Bu faaliyetlerin içinde yed-i vâhid tabiri sadece kömür ticaretinde kullanıldı; ancak orada da henüz tam bir tekel anlamı yoktur. Çünkü devletin daha ziyade düzenleyici rolüyle girdiği bu alanlarda alış veya satış tekeli söz konusu değildir. Üreticiler kömürü devletin tayin ettiği memura satmak zorunda olmadıkları gibi malı iskelede satın alarak İstanbul'a getiren nakliyeciler ve gemicilerle onların İstanbul'daki müşterileri olan esnafın faaliyetlerine getirilen herhangi bir yeni sınırlama da yoktu.

Diş ticaretteki gelişmeler ve özellikle ihracatta artış, çok daha şümüllü problemlere yol açmakla birlikte hazine gelirleri için yeni bir potansiyel alandı. Kontrol edilmesi zor kârların hacmi bu sektörde çok daha büyük ve çeşitli idi. Üstelik bu kârların bir bölümü yerli araçlara geçmekle birlikte asıl büyük bölümü yabancıların elinde dışarıya transfer ediliyordu. Devletin vergilendirme ile bu kârlardan pay alması kolay görünmüyordu. Zira dış ticaretten alınan gümrük vergileri antlaşmalarla % 3 üzerinden belirlenmiş tarifelere bağlı idi ve bunları tek tarafı değiştirmek hukukun mümkün değildi. Ancak sanayileşen Batı'nın XIX. yüzyılın başlarından itibaren giderek hızla artan ham madde talebi fiyat üstünlüğüyle iç talebin önüne geçerek istediği malı ihraç edebilme gücünü kazandıkça ekonomide istihdam yapısını ve istikrarı korumak hazinenin gelir ihtiyacından daha da âcil bir ihtiyaç haline geldi. Dış ticarete yed-i vâhid diye adlandırılan ticaret tekellerine götüren süreç esas itibarıyla bu problemi çözmenin aşamalarından biri olarak gündeme geldi. Deri sanayiinin önemli bir ham maddesi olan meşe palamudu bu konuda tipik bir başlangıç örneğidir.

Palamutta Batı'nın talebi azken problem yoktu; üretim hem yerli imalâta hem de ihracata yetiyordu. Başlıca ihraç merkezi olan İzmir'den meselâ 1775 yılında Avrupa'ya 300-350 ton palamut gönderilmişti (BA, D.BŞM, nr. 4535). Aynı yıllarda önemli deri imalâthanelerinin bulunduğu İstanbul'un ihtiyacı bu miktarın beş-altı katından fazla idi. İmparatorluğun hemen her şehrinde deri imalâthanelerinin mevcudiyetine bakarak palamut üretiminin en büyük bölümünün içeride kullanıldığı ve küçük bir bölümünün ihraç edildiği tahmin edilebilir. Bununla beraber meselâ İzmir debbâğları palamudu çok ucuza alabilmek amacıyla 1768'de ihracatın yasaklanması için başvuruda bulundukları zaman divan bunu kabul etmedi ve ihtiyaç fazlası palamudun ihracına engel olun-

YED-i VÂHİD

maması emrini verdi (BA, MAD, nr. 9888, s. 507 / 5 Ekim 1768). Ancak Batı'nın talebi XIX. yüzyılın başlarından itibaren artmaya başlayınca deri imalât merkezleri arasında yıllık 2000 tonluk ihtiyacı ile başta gelen İstanbul debbâğları palamut bulmakta zorlandılar. Osmanlı ekonomisindeki nisbi fiyat yapısı yüksek fiyatla talepte bulunan Batılı alıcı ile rekabete imkân vermediğinden devlet müdahale ederek ihrac yasakları koydu. Palamut üretiminin hacmine ve dış talebin fazlalığına göre 1801, 1804, 1813 ve 1819'da bu yasak yenilendi (BA, Cevdet-İktisat, nr. 121). Fakat yasaklamalar ihracatı sınırlandırmada pek başarılı olamadığı gibi palamut üretimi ve ticaretiyle geçinen esnafı da sıkıntıya düşürünce devlet onları korumak üzere yasaklamayı biraz yumuşatan bir karar aldı. Kuzey Ege ve Marmara bölgelerinin bütün üretimini İstanbul'a yollayarak deri imalâthanelerinin ihtiyaç duyduğu 2000 ton kadarını onlara sattıktan sonra kalan kısmını ihrac etmelerine izin verdi. Ancak yükte ağır bir mal olan palamudun İstanbul'a taşınması ve depolanması gibi masraflarla fiyatı % 50'ye yakın arttığından ihtiyaç fazlasının ihrac edilemeden kaldığı görüldü. Bunun üzerine İstanbul'a yıllık 2000 tonu gönderdikten sonra kalanının, ihrac gümrük resminden başka yaklaşık dört misli bir ek vergiyi ve yabancı alıcılar kabul etmediği takdirde Osmanlı tebaası olan satıcı ödemek şartıyla üretim bölgesinden ihrac edilmesine müsaade edildi. İhrac gümrüğü % 3 üzerinden yapılan tarifeye göre 1 kantar (56 kg.) palamut için 18 akçe idi, buna eklenen dört katı ile 90 akçeye yükseltilebilir ihrac vergisi fiyatı % 10 kadar arttırıyordu. Bu fiyat farkı ihracatı sınırlandırmaya yetmedi ve palamudun tamamı ihrac edilerek İstanbul imalâtçıları yine palamut bulamaz hale geldi. Gerçekten de 1826'da İzmir'den Avrupa'ya ihrac edilen palamut miktarının 1775'teki 300-350 tondan on beş misline yakın bir artışla 4500-5000 ton seviyesine çıktığı gümrük kayıtlarında görülmektedir (BA, D.HMK, nr. 22334). 1827 yılı başlarında ihracatı daha sıkı biçimde kontrol etmek için yeni bir düzenleme getirildi. Palamut ihracatının merkezi olan İzmir'de İstanbul'dakine benzer şekilde ihtisabı organize etmek için ihtisab nâzırı sıfatıyla tayin edilen yüksek rütbeli bir bürokrat olan Ömer Lütfi Efendi bu işle görevlendirildi. Nâzır palamut üretim merkezlerine bizzat giderek yerinde incelemeler yaptı, mahallin kadı ve yöneticilerinin tam destek ve garantisile palamut ticareti-

ni kontrol etmek üzere birer memurunu yerleştirdi. Bu memurlar, İstanbul debbâğlarının temsilcileriyle sıkı iş birliği içinde çalışarak ihtiyaçları olan palamudu hiçbir vergi almadan İstanbul'a gönderecek, bu miktarın dışında kalanları, daha önce ihrac gümrük tarifesine yapılan ilâve yanında on kat daha ekleyip 1 kantar (56 kg.) palamuttan ihracat tarifesine göre alınan 18 akçeyi 270'e yükseltip tahsil edeceklerdi. Yeni düzenleme ile ihracat % 3 yerine fiilen % 30 civarında bir gümrük vergisine tâbi tutulmuş oluyordu. İhrac gümrüğünü çok büyük oranda arttıran bu ilâveleri yabancılar ahidnâmeyle dayanarak kabul etmeyebilirdi, o takdirde bunları malı onlara satan yerli tüccar ödeyecekti. Bu yüksek vergilendirme ve sıkı takibin ihracatı sınırlandırmaya imkân verdiği, 1827'de İzmir'den yapılan palamut ihracının bir önceki yıla göre % 40'a yakın bir düşüşle 2800-3000 ton seviyesine gerilemesinden anlaşılmaktadır (BA, D.HMK, nr. 22336). İhracatta düşüşün daha sonra da devam ettiği ve meselâ 1836'da 2500 tonu bile bulmadığı görülmektedir (BA, D.BŞM.MHK, nr. 43196, s. 16). Nitekim bu yıllarda artık yerli deri imalâtçıların palamut bulmakta pek zorlanmadıkları bu konudaki şikâyetlerin sona ermesinden tahmin edilebilir.

Ekonominin âcil bir problemi böylece çözümlendiği gibi hazine de çok önemli bir gelir kaynağına kavuşmuş oluyordu. Bu yeni gelir, yabancıların % 3 oranına göre belirlenmiş tarife üzerinden yaptıkları ödemeyi değiştirmeden malı onlara satan yerli aracılardan sağlandığına göre antlaşmalara aykırılık iddiasına da hukukî bir gerekçe bulunamazdı. Bununla birlikte bu yeni verginin esas yükünün fiilen yabancılarla transfer edildiği de muhakkaktı ve onların buna kayıtsız kalmaları beklenemezdi. Nitekim yabancılar yeni uygulama sözü konusu bile değilken, ihrac ettikleri malları yerli tüccardan limanlarda satın almak yerine üretim bölgelerine bizzat giderek veya yerli ortaklarını göndererek ürünün oluşmasından aylarca önce "selem" adıyla verdikleri krediler karşılığında hasat zamanında ürünü ucuz satın almalarını garantileyen mukaveleler sayesinde sağladıkları kârdan mahrum kalmalarına yol açan bu düzenlemeyi kabul etmek istemediler. Osmanlı yönetimi bu vergilendirmeyi ticâret-i dâhiliyye kategorisi içinde mütalaa ederek meşrû sayarken yabancılar buna karşılık ihracatın sadece limandan yapılmadığını, dolayısıyla üretim bölgesinden satın alınıp ihrac edilmek üzere

limana taşınmanın dâhilî ticaret değil dış ticaret sayıldığını ileri sürüyorlardı. Bu itirazları önlemek üzere devlet Haziran 1827'de yed-i vâhîde giden sürecin önemli bir aşaması olan tezkere usulünü uygulamaya koydu. Bu usule göre devlet, ihracatını miktar bakımından kontrol etmek ve / veya tarifieden fazla vergilendirmek istediği malları üretim bölgelerinden satın alıp ihrac limanına getirme iznini sadece kendi tebaası olan müslüman ve reâyâ tüccarlara vereceği tezkereye bağlıyordu. Anadolu'da üretilen palamudun ve giderek bütün diğer malların ihrac edilebileceği tek liman olarak belirlenen İzmir'de geniş yetkilerle donatılan ihtisab nâzırı bu tezkereleleri vermeye yetkili kılındı.

Tezkere usulü ilk defa Haziran 1827'de palamut ihracında uygulandı. Üretim bölgelerinde iç piyasada deri imalâtı için gerekli olanlar herhangi bir vergiye tâbi tutulmadan ayırdıktan sonra kalanı, ihrac edilmek üzere İzmir İhtisab nâzırından tezkere almış olan yerli tüccarlar tarafından satın alınıp İzmir'e götürülecek ve orada ek vergileri ödendikten sonra ihracatçı tüccara satılabilecekti. Ertesi yıl Ağustos 1828'de kök boya, mazi ve kuru incir de tezkereye bağlandı. Mart 1829'da zeytinyağı, yün, bal mumu aynı şekilde tezkere usulüne dâhil edildi. Temmuz ayında afyon ve giderek ihracata konu olan malların hemen hepsi gön, sahtiyan, tavşan derisi, ham deri, tiftik vb. de tezkereye bağlandı. Tezkere alan tüccarlar, İzmir'e getirdikleri ihrac mallarını "rûsum-ı cihâdiyye" genel başlığı altında resm-i mîrî, ruh-satiye, kantariye, mürûriye vb. isimlerle tasrih edilen ve hepsi spesifik olarak belirlenmekle birlikte fiyatlardaki artışlara göre miktarları sürekli güncelleştirilen ek vergi ve resimleri ödedikten sonra oluşan maliyetin üzerine kendi mütedil kârlarını da ekleyip ihracatçı tüccara satacaklardı. İhracatçı tüccarların büyük çoğunluğu yabancı idi. Fakat az da olsa aralarında Hayriye ve Avrupa tüccarı statüsünde yerli tüccarlar da vardı. Bu tüccarlar da tezkere alabilir ve malı kendileri getirerek aynı vergileri ödedikten sonra ihrac edebilirlerdi.

Üretim bölgelerinden malı satın alma yetkisinin, sadece yerli müslüman ve reâyâ tüccarların İzmir İhtisab Nezâreti tarafından "ehl-i irz" diye tavsif edilen kesimine verilecek tezkereye bağlanması önemli bir değişiklikti. Tezkere sahibi olan bu zümre hakkında ayrıntılı bir inceleme henüz yapılmamıştır. Ancak bunların profesyonel olarak ticaretle uğraşan Hayriye ve

Avrupa tüccarı gruplarından veya sivil ticaret erbabından olup üreticiyle ihracatçı arasındaki bağlantıyı kurma iznine sahip yegâne zümre olarak belirlenmesi önemli sonuçlar doğurabilecek bir yenilikti. Dönemin belgelerinde yed-i vâhid şeklinde ifade edilmekle birlikte tekeli niteliğini henüz tam anlamı ile kazanmayan bu yeni sistemin üretim bölgelerinden ihraç mallarını satın alan zümreyi çeşitlilik bakımından ve sayıca daralttığı için malı üreticiden satın almada rekabet potansiyelini de düşürmüş olacağı düşünülebilir. Fakat her mal veya bölgeye mahsus birden çok tüccara tezkere verilerek üreticiye ödenecek fiyatın yükseltilmesini sağlamak üzere aralarındaki rekabetin teşvik edilmesi bu konuda verilen emirlerde sıkça vurgulanır ve halkın bu sayede artacak geliri ve refahı ile birlikte vergi ödeme kapasitesini de genişleteceğinden bunun özellikle arzu edildiği açıkça belirtilir. Nitekim ehl-i örf denilen yönetici zümre ile yabancı tüccara tezkere verilmemesinin gerekçesi de budur. Zira ehl-i örf yetkisini veya vergi il-tizamı ile alâkalı fonksiyonu dolayısıyla sahip olduğu idarî gücü kullanıp halktan çok ucuza aldığı malları büyük kârlarla yabancı tüccarlara sattığı gibi yabancı tüccarlar da aynı şekilde malî kapasiteleri sayesinde ehl-i örf ile iş birliği yaparak üreticilere verdikleri yüksek faizli krediler karşılığında ucuza aldıkları malları büyük kârlarla ihraç ediyorlardı. Tezkere usulü bu iki grubu devreden çıkarıp yerlerine yerli sivil ticaret erbabını yerleştiriyordu. Bu kararıyla devlet, ticaret burjuvazisini korumak ve geliştirmekten ziyade kârlarını kontrol edemediği ehl-i örf ile yabancı tüccardan kurtulmayı hedefliyordu denilebilir. Gerçekten iç ticaretin ihracat sektörüyle bağlantısını mütedil kârlara razı olarak kurmakla âdeta görevlendirilen bu yeni zümre sayesinde devlet bir yandan üreticilere ödenen fiyatları arttırmayı, diğer yandan dışarıya yapılan satışları eklenen yeni vergilerle pahalılaştırmayı, böylece hem halkın hem de hazinenin gelirlerini aynı zamanda yükseltmeyi başarmış olacaktı. Tezkere usulü sayesinde devlet, ihraç gümrüğünün oranını çok talep edilen ve dış pazarlardaki payı yüksek olan mallarda % 20-30, hatta daha yüksek düzeye kadar arttırmayı başardı.

Dönemin dış ticaret istatistikleri henüz oluşturulmadığı için genel bir değerlendirmeye riskli olmakla birlikte bu yıllarda Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı haline gelmeye çalışan İngiltere'nin dış ticaret istatistiklerine bakarak bazı tahmin-

lerde bulunmak mümkündür. Tezkereye bağlanan malların başında yer alan palamut, kök boya, tiftik ve tiftik ipliğiyle afyonda İngiltere'nin 1825-1835 yıllarındaki toplam ithalâtı içinde Türkiye'den satın aldıklarına ait oranın % 47 ile % 99 arasında değiştiği aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 1. İngiltere'nin bazı mallarda 1825-1835 yıllarındaki ithalâtında Türkiye'nin yüzde (%) olarak payı (Bailey, s. 260-262'deki tablolardan hesaplanmıştır):

	1825	1830	1835
Palamut	55	83	87
Kök boya	48	76	47
Afyon	94	92	91
Tiftik ve ipliği	92	96	99

Tekele yakın denebilecek bir konuma işaret eden tablo, bu malların niçin tezkereye bağlanan ilk mallar arasında yer aldığını ve ihraç gümrüklerini tarifedeki değerinin birkaç katına kadar yükseltileme imkânını nasıl bulduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda bu uygulama ile en çok mücadele eden ülkenin niçin İngiltere olduğunu da ortaya koymaktadır. Türkiye'nin diğer Batılı ticaret ortakları olan Fransa, Avusturya, Amerika Birleşik Devletleri, Hollanda ve İtalya'ya yapılan ihracata ait ayrıntılı istatistiklere sahip olmamakla birlikte aynı mallar bakımından durumun onlar için de çok değişmediği tahmin edilebilir. Nitekim afyonda, İngiltere'nin 1825-1835 döneminde ithalâtının % 91-94'ünü aldığı Türkiye'nin afyon ihracatındaki payı sadece % 10'dan ibaretti. Kalan % 90'ını Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere diğer Batılılar'a sattığı ve onların da ithalâtının hemen tamamına yakın bölümünü Türkiye'den yaptıkları tahmin edilmektedir (Issawi, *The Economic History of Turkey*, s. 261).

Tiftik ve tiftik ipliğinde Anadolu'nun rakipsiz olduğu bilinmektedir; palamutta da Avrupa pazarında Türkiye'nin XX. yüzyılda bile % 73 derecesinde (Çolak, s. 89) yüksek bir paya sahip bulunduğuna bakarak XIX. yüzyılın ilk yarısında da tekele yakın bir konumda olduğu düşünülebilir. Nitekim dönemin Osmanlı yöneticilerinin de bunu farkettileri ve palamut konusunda "Frenkler'in debâğâtta ve çeşitli boya imalinde almaya mecbur oldukları" gerekçesiyle (BA, Cevdet-Maliye, nr. 2364) ihracatı yüksek oranda vergilendirmekte tereddüt etmedikleri görülmür. Bu mallar-

da ihraç gümrüğünü ekonominin ve hazinenin ihtiyacına göre arttırılabilir hale getirmek sadece İngiltere'yi değil diğerlerini de yakından ilgilendiriyordu. Bu sebeple İngiltere ile birlikte hemen hepsi tezkere usulü ile mücadelede ortak hareket ediyordu. Ancak İngiltere'nin öncülüğü Osmanlı dış ticaretindeki payını hızla arttırma azmiyle birlikte, özellikle Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'ne Mehmed Ali Paşa'ya karşı siyasî destek sağlama konusundaki pazarlık gücünün daha fazla olmasından kaynaklanıyordu denebilir. Tezkere usulü ihracat sektörünün hemen tamamına yaygınlaştırıldığından az miktarda da olsa ihraç edilen bazı yerli pamuklu kumaşlar, basma, boyalı pamuk ipliği, işlenmiş deri, halı gibi sanayi mallarında da uygulandı. Dış talebi düşük olan bu mallarda normal ihraç tarifesinden fazla eklenen yeni vergi öteden beri yerleşmiş olmakla birlikte yeni ihtisab düzenlemeleriyle her türlü mala yaygınlaştırılıp iç ticarete de alınan % 2,5 damga vergisinden ibaret kaldı. Aynı vergi ithal mallardan da alınıyordu. Ancak Osmanlı iktisadî sisteminin içeride fiyatları arttırmaktan kaçınan provizyonist anlayışı gereği ithalât da iç ticaret gibi daha fazla bir vergiye tâbi tutulmuyordu.

Tezkereli tüccarlar İzmir'e getirdikleri malları ihracatçı tüccarlara, mevcut üretim kapasitesine ve dış talebin hacmine göre pazarlıkla belirlenen fiyattan devrederken tekeli bir konumda değildiler. Ancak tezkereye bağlanan mallar arasında dışarıda çok talep edilenlerde devlet yüklediği ek vergilerle pazarlığa esas olan fiyatın asgarisini epeyce yükseltiyordu. Bu fiyatı daha fazla arttırabilmek için tezkere usulünün bir adım ötesinde tam tekeli sistemine, yed-i vâhide geçmek gerekiyordu. Bu da en elverişli mal olarak 1830 yazında afyon ticaretinde denenmeye karar verildi. Afyonun yed-i vâhide satışında önceleri epeyce tereddüt edilmiştir. Tezkere usulüne başından beri yabancılar şiddetle muhalefet etmiş, hem İzmir ihtisab nâzırına hem de Bâbü'lî'ye şikâyetle bulunmuşlardı. İhracatı âzami derecede pahalılaştıracak olan bu yeni uygulamaya karşı tutumlarının çok daha sert olacağı beklendiğinden 1830 başlarından itibaren beş altı ay boyunca Bâbü'lî'de konu müzakere edildi ve tartışıldı, nihayet yed-i vâhid uygulamasına karar verildi (BA, HAT, nr. 26263). Bu uygulamada tezkere- li tüccarlar üreticilerden devletçe belirlenen fiyattan satın aldıkları afyonu, İzmir'de bütün ek vergilerini ödedikten sonra

YED-i VÂHİD

kendi mutedil kârlarını da ekleyerek ihtisab nâzırına satacak; tezkereli tüccarların dışında ise yalnız üreticiler getirip ürününü satabilecek, tezkereli tüccar da İzmir'den başka yere götürüp sattığı takdirde tezkeresi elinden alınarak bu ticaretten menedilecekti. Dış ticarete yed-i vâhid diye bilinen sürecin zirvesi budur. Bu yeni merhalede İzmir İhtisab nâzırı, devlet adına afyonun tek alıcısı ve ihraç edilmek üzere pazarlamada tek satıcısı haline gelmiş oluyordu. Tam tekel konumunun ihraç fiyatlarında nasıl büyük artışlara imkân verdiğini aşağıdaki tablo ve ona dayanarak hazırlanan grafik açık şekilde göstermektedir.

Tablo 2. İzmir'den ihraç edilen afyonun alım ve ihraç fiyatları (1825-1842): 1 çeki = 250 dirhem (800 gr.) / kuruş

Yıllar	Üreticiden Alım Fiyatı	İhraç Fiyatı Asgari	İhraç Fiyatı Azami	Ortalama İhraç Fiyatı
1825		40	62	51
1826		32	60	46
1827	32,5*	41	54	47,4
1828		57	82	69,5
1829	45	52	80	66
1830	45	90	140	115
1831	47	90	140	115
1832	47	90	101	95,5
1833	50	95	125	110
1834	53	105	130	117,5
1835	54	108	125	116,5
1836	55	115	130	122,5
1837				792
1838		101	105	103
1839		50	70	60
1840		68	100	84
1841		58	75	66,5
1842		53	85	69

(Schmidt, *From Anatolia to Indonesia*, s. 191)

* bk. Turgay, III (1984-85), s. 68.

Yukarıdaki tablo, yed-i vâhidin uygulamaya başlandığı 1830 yılında afyonun ihraç fiyatında bir önceki yıla göre % 75'e yakın bir artış kaydedildiğini ve 1830-1836 yıllarına ait mevcut verilere göre fiyatın yed-i vâhid dönemi boyunca bu düzeyin civarında kaldığını ortaya koymaktadır. Afyonun ihraç fiyatındaki bu artışın önemini anlamak için İzmir'de İngiliz lirasının kambiyo değerinde 1830'da bir önceki yıla göre artışın sadece % 8 civarında kaldığını ve 1836'ya kadar kümülatif artışının % 30'u geçmediğini hatırlamak yeterlidir (Issawi, *The Economic History of Turkey*, s. 330). Tablo yalnız yed-i vâhidin değil aynı za-

manda tezkere usulünün de fiyatlar üzerindeki etkisi hakkında veriler ihtiva eder. Tezkerenin henüz söz konusu olmadığı 1825-1826 yıllarında 1 çeki (0,8 kg.) afyonun ihraç fiyatı ortalama 48,5 kuruştur; tezkere uygulamasına başlandığı 1828 ve 1829 yıllarında % 40'a yakın bir artışla ortalama 68 kuruşa yükselmiştir. Aynı dönemde İngiliz lirasının kambiyo değerindeki artış ise bu oranın yarısı civarında idi.

Tezkereye bağlanan diğer mallar arasında ihraç fiyatındaki değişimle ilgili olarak sadece İngiltere'nin satın aldığı palamuda dair bir veri vardır. Buna göre İngiltere 1 ton palamut için tezkereden önce 1825'te 4,92 sterlin ödemiş, tezkereden sonra 1830 yılında bu fiyat 7,38 sterline ulaşmıştı (Bailey, s. 260-261). Diğer mallar hakkında veriler yeterli olmadığından genel bir oran belirlenemese de hemen hepsinin ihraç fiyatlarında en azından ihraç gümrüklerine yapılan zamlar derecesinde bir artış meydana geldiği muhakkaktır. Ayrıca tezkereye tâbi mallarda üreticiye ödenen fiyatların da arttığı yine afyon örneğinde açıkça görülmektedir. Tablo 2'de 1827'de 1 çeki afyon için üreticiye ödenen 32,5 kuruşun tezkerenin uygulamasından sonra 1829'da, dönemin hem enflasyon oranının çok üstünde hem de İngiliz lirasının kambiyo değerindeki artışın (Issawi, *The Economic History of Turkey*, s. 330) iki katına yakın olarak % 38'i geçen bir artışla 45 kuruşa yükseltildiği anlaşılmaktadır. Tezkere usulünün gerekçeleri arasında üreticilere ödenen fiyatın yükseltilmesi de özellikle vurgulanan hedeflerden biriydi ve bu hedefe afyonda ulaşılmıştı. Bu artışın diğer mallarda da gerçekleştirildiği farzedilirse Osmanlı dış ticaret hadlerinin iyileştirilmesinde tezkere usulünün katkıda bulunduğu söylenebilir.

Öte yandan yed-i vâhid uygulamasında iç ticarete üreticilere ödenen fiyatların nisbeten düşük düzeyde tutulduğu yine afyon örneğinde görülmektedir. Tablo 2'de 1 çeki afyon için üreticilere yed-i vâhidin başladığı 1830 yılında ödenen 45 kuruş, 1835'te sadece % 20 artışla 54 kuruşa çıkarılmıştır; aynı yıllarda İstanbul'da enflasyon oranı % 60'a yaklaştığına göre (Pamuk, *İstanbul ve Diğer*, s. 17) yapılan zammın fiyatta reel olarak düşmeyi biraz yavaşlatmaktan başka bir işe yaramadığı bellidir. Bu nominal zam da yed-i vâhidle birlikte önemli boyutlara varan kaçakçılığı önlemek üzere âdeta zorunlu biçimde yapılmış bir zamdan ibaretti. Tezkere usulüyle sağlanan zammın dönemin enflasyon ora-

nını çok aşan bir dereceye varmasına bakarak bu uygulamayla ilgili belgelerde özellikle vurgulanan tüccarlar arası rekabetin teşvikiyle üretici halka ödenen fiyatları arttırmakta başarılı olunduğu, fakat yed-i vâhide geçmenin -o sıralarda yerli ve yabancı birçok gözlemcinin de ifade ettiği gibi- üreticilerin pek lehine olmadığı tahmin edilebilir. Tekel mantığına uygun biçimde üreticilere ödenen fiyatların arttırılmamasına karşılık ihraç fiyatlarında yüksek oranda bir artış olduğuna göre hazineye gelir sağlamada başarı gösterilmiştir; nitekim yed-i vâhidin sona erdiği 1839'dan sonra afyon ihraç fiyatlarının simetrik şekilde yed-i vâhid öncesindeki seviyeye hemen indiği grafikte açıkça görülmektedir. Bir başka kaynağın verileri de bunu doğrular niteliktedir.

Tablo 3. 1000 çeki (800 kg.) afyon için İngiltere'nin ödediği fiyat (sterlin olarak)

Yıllar	Fiyat (£)
1831	1092
1832	1363
1833	1422
1835	980
1843	700
1846	630

(Poroy, XIII [1981], s. 204'teki tablodan hesaplanmıştır)

Devletin sermayesiyle yürütülen yed-i vâhid uygulamasında kullanılan sermayenin yıllık % 50 civarında bir kâr sağladığı afyonla alâkalı yıllık muhasebe bilançolarından anlaşılmaktadır. Tezkere usulünün başlatıldığı 1827'den sonra palamut, zeytinyağı, ipek, yün ve hatta bütün üretimiyle Antalya bölgesinde, bazı mallar bakımından Selânik'te de yed-i vâhid uygulamaları denenmiş, fakat bunların hiçbirinde afyondaki gibi uzun süreli başarılı bir uygulama gerçekleştirilememiştir.

Yed-i vâhid uygulamasının çeşitli zorlukları ve problemleri vardı. Her şeyden önce ihraç pazarlarında rakip veya ikame edilebilir malların bulunması ciddi bir engeldi. Bu bakımdan ipek, zeytinyağı, yün gibi mallarda yed-i vâhidin başarılı olmadığı söylenebilir. Önemli bir sorun da kaçakçılık ve ülke içinde kontrol edilebilir sınırlar dahilinde üretilen mallarda ancak başarı sağlanabiliyordu. İmparatorluğun her tarafında üretilen mallarda kaçakçılığın kontrolü çok zordu. Afyon hem bu bakımdan hem de rakipleri bulunmadığı için çok uygun bir maldı. Anadolu'nun belirli bir bölgesinde üretiliyordu. Yed-i vâhid ida-

resinde çok sayıda maaşlı memurun çalıştırılması gerekiyordu. Osmanlı yönetim geleneğinde bu tür işleri maaşla yapmak için yetiştirilmiş tecrübeli ve güvenilir memur sayısı yeterli olmadığı gibi kısa sürede sağlanması da kolay görünmüyordu. Yed-i vâhid idaresi için çok büyük sermaye lâzımdı. Devlet bu işlere esasen bütçe-deki büyük açıkları kapamaya çare olmak üzere girmişti ve bu işlerin gerektirdiği sermayeyi temin etmek hiç de kolay değildi. Uzun süre başarı ile yürütülen afyonda yed-i vâhidin gerektirdiği sermaye üretim hacmine göre yıllık 5-15 milyon kuruş arasında değişiyordu. İlk başladığı 1830 yılında 7,5 milyon kuruş sermayeyi oluşturabilmek için Vakıflar Nezâreti, Darphâne ve Mukâtaat hazinelerinin imkânlarını bir araya getirmeleri icap etmişti. Meselâ ipek ihracatında yed-i vâhide karar verildiği 1831'de gerekli sermaye de 7,5 milyon kuruş tahmin edilmiş, ancak ipekte hem üretimin bütün imparatorlukta yaygın olması hem dış pazarlarda güçlü rakiplerin varlığı yüzünden üç dört aylık denemenin ardından yed-i vâhide son verildiği zaman zorlukla bulunabilmiş olan sermaye afyon ticaretine tahsis edilerek idare büyük bir rahatlama hissetmişti.

Yed-i vâhid yöntemi alış ve satış fiyatları arasındaki farkı büyütebildiği oranda amacına ulaşabildiğinden ihraç fiyatlarını âzami derecede arttırırken üreticilere yapılan ödemeyi asgaride tutması gerekiyordu. Bundan dolayı hem ihracatçı yabancılardan hem de üretici halkın çok kere sertleşen yoğun tepkileriyle karşılaşması kaçınılmazdı. Birçok malda yed-i vâhid bir süre uygulandıktan sonra gelen tepki ve baskılar sonucunda terkedilmiş, meselâ zeytinyağında birkaç yıllık denemenin ardından üretici halkın ardi arkası kesilme-yen şikâyetleri neticesinde 1834 başlarında yed-i vâhid kaldırılmıştır (BA, HAT, nr. 24006; BA, Cevdet-Maliye, nr. 6115). Buna karşılık ipekte daha ziyade yabancılardan direnerek oluşturduğu piyasa şartları yüzünden fiilen işletilemez hale geldiği için 1831 yazında birkaç aylık bir denemeden sonra bundan da vazgeçilmiştir (BA, MAD, nr. 10476, s. 58; BA, Cevdet-İktisat, nr. 1804).

Çeşitli sakinlerine ve engellemelere rağmen devletin tezkere usulünü ve yed-i vâhidi uygulamada yıllarca ısrar etmesindeki sebebin sadece hazineye gelir sağlamaktan ibaret kalmadığını, aynı zamanda ekonomideki önemli fonksiyonlarıyla ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Her şeyden önce ihracatın kontrolü hem fiyat se-

viyesinin ve hayat pahalılığının istikrarda tutulmasına imkân vermiş, hem de özellikle ham madde girdilerini bol ve ucuz hale getirdiği yerli sanayi üretimini önemli ölçüde destekleyerek istihdam yapısının korunmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca 1826'da kurulan yeni ordunun harcamalarını karşılamak üzere devletin ticarete aktif biçimde girmesini ifade eden bu süreçte karşılanan harcamaların içinde yeni ordunun elbise, fes, ayakkabı ve çeşitli mühimmat ihtiyaçları da vardı. Devlet bu ihtiyaçlar için birçok yeni fabrika kurmuş veya mevcut olanları yeni makine ve teçhizatlarla modernleştirerek ilk defa sabit buhar makineleriyle donattığı tesislerin kuruluş ve işletme sermayeleriyle ham maddelerinin sağlanmasında yed-i vâhid ve tezkere usulünün imkânlarından büyük ölçüde faydalanmıştır (BA, Cevdet-Maliye, nr. 3264; BA, MAD, nr. 10123, s. 377-378). Nihayet devletin yalnız ticarete değil aynı zamanda sanayiye de aktif şekilde girmesini gerektiren bütün bu süreçlerin paradoksal biçimde ekonominin sivilleştirilmesinde önemli etkisinin bulunduğu da ilâve etmek gerekir. Devletin ticaret alanına ilk adımını atmak üzere İzmir İhtisab Nezâreti'ne getirdiği Ömer Lütfi Efendi'nin daha başından itibaren bu işlerin sivil ticaret erbabının katkı ve yardımları olmadan başarılamayacağını farkedip hem resmî görevleri hem de yabancılardan devreden çıkararak yerli tüccarla iş birliği içinde çalışmayı tercih etmesi bu zümrelerin gelişmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Hem yed-i vâhidin hem tezkere usulünün her ikisine karşı olan çeşitli yerli güç odakları vardı. Ancak en büyük zararı gören yabancı tüccarlardır ve bunların baskısı sonucu önce 1838'de İngiltere ile imzalandıktan sonra giderek diğer Batılı ülkelerle de benzerleri yapılan ticaret antlaşmalarıyla son kalıntı olarak afyon yed-i vâhidiyle birlikte tezkere usulüne nihayet verilmiştir.

Tezkere usulü ve yed-i vâhid uygulamasının esas fonksiyonu ve nihai hedefi, modernleşmesine çalışılan orduya sağlayacağı iktisadî ve malî temel sayesinde devletin bekasını temin etmekte denebilir. Devletin bekası için bunların yanında uluslararası konumunu güçlendirecek bağlantıların da büyük önemi vardı. Özellikle büyük bir deniz gücüne sahip olan İngiltere'nin siyasî ve askerî desteği yalnız Rusya'ya karşı varlığını koruyabilmek için değil, kendi valisinin isyanına karşı da hayatî duruma geldiği bir konjonktürde devletin bekası uğruna yapılması gereken fedakârlı-

ğın ne olduğunu İstanbul'da İngiliz elçisi açıkça ifade ediyordu: "Bizim devlet-i aliyye ile münasebetlerimiz ancak ticaretten ibaret olup yoksa münâsebet-i mülkiyyemiz olmadığından bu şekilde ticaretimiz mahvolduktan sonra aramızda herhangi bir ilişki de kalmaz" (BA, HAT, nr. 47613). 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması için Tanzimat döneminin önde gelen liderlerinden M. Sâdık Rifat Paşa da "muâhede-i mezkûrenin fâide-i mülkiyye ve nizâmiyyesinde şüphe olmadığı" yorumu ile Tanzimat ricâlinin bu ikilem karşısındaki tercihini ortaya koymuş oluyordu (*Müntehabât-ı Âsâr*, III, 11-12).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.DVNS.AHK.İS.d 20, s. 171; A.DVNS. TZEİ.d 31, s. 7; A.DVNS.TZEİ.d 32, s. 39, 59-60; BA, Cevdet-İktisat, nr. 120, 155, 585, 732, 967, 1185, 1604, 1790; BA, Cevdet-Maliye, nr. 360, 502, 612, 3571, 3658, 4360, 5300, 5543, 11282, 13964, 20001, 27758; BA, HAT, nr. 1571, 23074, 23993, 26293, 26373, 26398, 26468, 26597, 26718, 37500-A, 37739; BA, MAD, nr. 8284, vr. 24^a; nr. 8299, s. 12; nr. 8318, s. 14; nr. 8345, s. 14; nr. 8348, s. 133; nr. 8436, s. 100; nr. 8606, s. 123; nr. 9674, s. 53-57; nr. 10117, s. 112; nr. 12051, s. 368; nr. 12198, s. 79; nr. 19482, s. 4; İstanbul Mahkemesi Sicili, nr. 154, vr. 82^a; Sâdık Rifat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul, ts., III, 11-12; Urquhart, *La Turquie et ses ressources*, Bruxelles 1837, II, 125; V. J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, California 1935, s. 115, 118, 120-121, 123; A. C. Wood, *History of Levant Company*, London 1935, s. 193, 198; H. Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, London 1936, s. 31; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge 1942, s. 121, 260-262; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I: 1580-1838*, Ankara 1974, s. 70; C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago 1980, s. 261-263, 330-331; a.mlf., *The Fertile Crescent, 1800-1914*, New York 1988, s. 147-151; J. Schmidt, "Three Decades of Dutch Opium Trade in the Levant, 1826-1855", *Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960): Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 Juillet 1992* (ed. D. Panzani), Paris 1995, s. 263-268; a.mlf., *From Anatolia to Indonesia: Opium Trade and the Dutch Community of İzmir, 1820-1940*, İstanbul 1998, tür.yer.; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 208, 212; a.mlf., *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler: 1469-1998*, Ankara 2000, s. 17, 29; Filiz Çolak, "İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi", *Çiğpo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri* (haz. Tuncer Baykara), Ankara 2004, s. 89; İbrahim İhsan Poroy, "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *IJMES*, XIII (1981), s. 191-211; A. Üner Turgay, "The Nineteenth-Century Golden Triangle: Chinese Consumption, Ottoman Production, and the American Connection", *IJTS*, II (1981-82), s. 105-125; III (1984-85), s. 65-87.

